

HISTÒRIA

GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

Mònica Moreno Seco

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Elena VILLATORO BOAN, presidenta de la Comissió d'Igualtat i Conciliació de Vida Laboral i Familiar, Universitat Abat Oliba CEU

Mª José RODRÍGUEZ JAUME, vicerectora de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat, Universitat d'Alacant

Cristina YÁÑEZ DE ALDECOA, coordinadora del Rectorat en Internacionalització i Relacions institucionals, Universitat d'Andorra

Joana GALLEGO AYALA, directora de l'Observatori per a la igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

M. Pilar RIVAS VALLEJO, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Ruth María ABRIL STOFFELS, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Ana M. PLA BOIX, delegada del rector per la igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperança BOSCH FIOL, directora i coordinadora de l'Oficina per a la igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo LEÓN LLORENTE, directora de l'Observatori de Polítiques Familiars, Universitat Internacional de Catalunya

Mercedes ALCAÑIZ MOSCARDÓ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

María José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

MARIA OLIVELLA QUINTANA, directora del Grup d'Igualtat de Gènere, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Sílvia GÓMEZ CASTÁN, tècnica d'Igualtat del Gabinet d'Innovació i Comunitat, Universitat Politècnica de Catalunya

M. Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Tània VERGE MESTRE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Maite SALA RODRÍGUEZ, tècnica de relacions internacionals i estudiants, Universitat Ramon Llull

Inma PASTOR GOSÁLVEZ, directora de l'Observatori de la igualtat, Universitat Rovira i Virgili

Amparo MAÑÉS BARBÉ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Anna PÉREZ I QUINTANA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

Traducció al català de **Baltasar Ripoll Torres**

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec · 12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-05893-8 · DL: CS 1033-2018

LLIBRE SOTA UNA L·LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	8
02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS	9
03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	10
04. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN HISTÒRIA	12
Objectius de l'assignatura/mòdul	12
Continguts dels assignatures/mòduls	13
Avaluació dels assignatures	16
Modalitats organitzatives dels dinàmiques docents i mètodes docents	17
Mètodes docents	18
05. RECURSOS DOCENTS	20
06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	23
07. RECURSOS PEDAGÒGICS	26
Webgrafia	26
Bibliografia de referència	26
Plans docents	27
08. PER A APROFUNDIR	28

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes. D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re)produïdes.

D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que asseguruen que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball bianual 2016-2017 del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. En una primera fase, l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), va constatar que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU.

Un dels principals reptes identificats en aquest informe per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. En aquesta línia, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Així, en una segona fase, s'ha elaborat el recurs *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra). En conjunt, s'han elaborat onze guies, incloent-hi entre una i quatre guies per àmbit de coneixement, que s'han encarregat a professores expertes en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES:

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere* trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

Teresa Cabruja Ubach, M. José Rodríguez Jaume i Tània Verge Mestre,
coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

En aquesta guia es realitzen aportacions per a la inclusió de la perspectiva de gènere en la docència en Història. L'autora, Mónica Moreno Seco, professora d'Història Contemporània en la Universitat d'Alacant (UA), trasllada la seua expertesa en la recerca històrica amb enfocament de gènere a l'aula universitària. De fet, les seues recomanacions prenen com a punt de referència les conseqüències que el passat -la història dels esdeveniments, de les fites socials, polítiques o econòmiques- haja sigut analitzat i descrit amb una mirada esbiaixada: que invisibilitza el concurs i els projectes de les dones o de persones que escapen dels models normatius; que no s'interroga sobre el passat de parcel·les de la realitat social que també han modelat la Història (la relació amb el cos, la vida privada i quotidiana o els moviments socials, per posar-ne uns exemples). **La ceguesa al gènere en Història**, conclou la professora Mónica Moreno, reproduïx un relat convencional del passat incomplet i poc ajustat a la realitat històrica en establir una jerarquització intencionada i poc rigorosa de les accions, idees i principis dels éssers humans.

La Guia exemplifica la inclusió de la perspectiva de gènere en la docència universitària a través de les assignatures d'Història i Gènere, Història Universal del Segle XX i Història d'Espanya del Segle XX (assignatures arreplegades en el pla d'estudis del Grau d'Història de la Universitat d'Alacant). És en la segona i tercera d'aquestes assignatures on s'arrepleguen propostes **transversals** extrapolables a aquelles assignatures que tradicionalment han obviat l'aportació que ofereix l'enfocament de gènere. La Guia proposa també recomanacions per a incloure la perspectiva de gènere en l'elaboració i presentació de TFG i TFM. Així mateix, arreplega un ampli ventall de recursos docents i pedagògics de fàcil accés que facilitaran la labor de portar a les aules la història amb enfocament de gènere.

En ocasions ens enfrontem a l'escepticisme que entre docents i discents produeix l'enfocament de gènere. La professora Mónica Moreno explica que una eina útil per a traslladar la importància de la perspectiva de gènere en el context universitari és recórrer a altres eixos que determinen desigualtats (per exemple, la ideologia racista). Tampoc obvia l'aportació que per a l'anàlisi històrica suposa contemplar la interseccionalitat del gènere amb altres categories d'anàlisi (classe social, religió, raça, edat, identitat sexual..).

02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS

La falta d'incorporació de la perspectiva de gènere en la Història ha suposat tradicionalment una mirada esbiaixada al passat, fet que ha tingut dues conseqüències fonamentals: d'una banda, centrar l'interès historiogràfic en experiències i iniciatives protagonitzades per homes, ja foren capdavaners i personalitats destacades, ja es tractara de col·lectius descrits en masculí –exèrcits, organitzacions polítiques, moviment obrer, per exemple–; en poques ocasions s'hi destacava l'actuació i els projectes de les dones o de persones que no s'ajusten als models normatius, més enllà de comptades reines o dirigents polítiques. D'una altra banda, la ceguesa al gènere implica limitar les preguntes i l'atenció de la historiografia a àmbits de la realitat vinculats a espais de poder, com l'acció política o les guerres, i a valors atribuïts a la masculinitat, com la competència, l'agressivitat o l'audàcia. Són bandejades moltes altres facetes de la realitat social en el passat, com la relació amb el cos, la vida privada i quotidiana o els nous moviments socials, i actituds com l'empatia, la cura o la mediació, entre unes altres. En suma, aquest relat convencional del passat és incomplet i poc ajustat a la realitat històrica, ja que estableix una jerarquització intencionada i poc rigorosa de les accions, idees i principis dels éssers humans.

La historiografia feminista va començar en els anys setanta qüestionant aquesta visió del passat en reclamar la incorporació de les dones a la narració històrica. En paraules de Sohn i Thelamon: «És possible una història sense les dones?». Per això, va caldre demostrar que les dones tenien Història, és a dir, que eren subjectes històrics de ple dret. Com a resultat, es va avançar en una Història contributiva, que afegia l'experiència de les dones al relat convencional. En la dècada següent, Scott va proposar fer un pas més introduint el gènere com a categoria d'anàlisi historiogràfica, per a superar discursos essencialistes, insistir en el caràcter cultural, és a dir, històric i canviant, de les identitats i estudiar les relacions de poder entre dones i homes. En aquest sentit, en els últims anys s'ha assistit a un creixent interès historiogràfic per les masculinitats i les identitats no normatives. En la mesura en què tots aquests assoliments van incorporant-se a la recerca i la docència, serà possible recuperar veus de col·lectius subordinats, descobrir asimetries, ampliar el repertori d'objectes d'estudi i replantejar interpretacions, amb l'objectiu d'oferir una nova mirada al passat que ha de servir per a conèixer el present de forma crítica i caminar cap a una societat més igualitària, pacífica i inclusiva.

03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

La Història és una disciplina privilegiada per a explicar la diferència entre sexe i gènere, ja que permet comparar els valors atribuïts a la masculinitat o la feminitat en diferents etapes històriques per a comprendre el seu caràcter cultural, superant discursos que naturalitzen la diferència i estableixen una contraposició empobridora entre binarismes. Per exemple, la diferent valoració de la maternitat en èpoques en què els llaços afectius entre mares i els seus fills i filles solament s'establien una vegada que les criatures aconseguïen una edat en què el risc de mortaldat era reduït, i unes altres en què es va mitificar el denominat instint maternal. Així mateix, les cures del cos, els ornaments i les vestimentes han canviat en el temps, de manera que la longitud del cabell, l'ús de maquillatge o de túniques no sempre han sigut assignats a un únic sexe en totes les etapes històriques. La insistència en el canvi i, per tant, en el caràcter construït de les identitats de gènere, no obstant això, no ha de portar a plantejar una concepció del temps lineal, que pot oferir una evolució ascendent i mecànica cap a una major igualtat, sinó a assenyalar les tensions entre novetat i continuïtat en diferents contextos o la possibilitat en qualsevol moment històric d'un auge de situacions d'injustícia i inequitat. D'altra banda, també és pertinent assenyalar en la docència de la Història amb perspectiva de gènere que el sexe biològic també està sotmès a processos de construcció històrica.

Una eina molt útil per a explicar la importància de la perspectiva de gènere en la docència és el recurs a altres eixos de desigualtat, perquè la inconsistència dels discursos racistes, per exemple, ajuda a qüestionar els discursos de la diferència sexual. D'altra banda, la interseccionalitat del gènere amb altres categories d'anàlisi com la categoria social -l'estament, la classe-, la religió, la raça, l'edat, la identitat sexual o la nació, entre moltes altres, fa possible introduir matisos, insistir en l'heterogeneïtat i la pluralitat d'experiències dels subjectes històrics. És a dir, a una interpretació de la Història que deixa de costat les generalitzacions i els essencialismes, per a mostrar la riquesa i diversitat d'actuacions, propostes, emocions i desitjos dels éssers humans. D'aquesta manera, a més, es prevé l'alumnat enfront dels relats que retraten les dones com a víctimes o heroïnes, per a proposar una aproximació al passat que insisteix en la capacitat de les dones i de tot individu per a reformular i negociar de manera més o menys transgressora els discursos normatius del context històric en què viu, i les pròpies contradiccions.

Superar una història androcèntrica significa plantejar preguntes com «van tenir les dones renaixement?» (Kelly-Gadol), que serveixen per a qüestionar algunes interpretacions assentades en la historiografia tradicional, cridar l'atenció sobre l'oblit de l'experiència històrica de les dones i sobre la necessitat de repensar la divisió cronològica del passat o la selecció de fets i processos històrics considerats fonamentals, que són susceptibles de modificació si s'introdueixen nous subjectes històrics amb experiències diverses a les dels homes occidentals de classe mitjana i heterossexuals. D'aquesta manera es podria plantejar una història «des de baix», des dels subjectes subordinats, que ha d'incidir més en els moviments transnacionals que en els conflictes internacionals i incorporar qüestions com la importància de la vida privada, els processos de socialització, els estereotips que afloren en els discursos que emanen dels centres de poder, etc. D'altra banda, una Història no androcèntrica implica reformular conceptes historiogràfics fonamentals com **treball, violència, progrés o democràcia**, per exemple, que convencionalment s'han definit en masculí, per a ampliar, i en ocasions flexibilitzar-ne els marges, insistint en la diversitat d'experiències dels éssers humans en el passat. Així, pot insistir-se en la importància del treball no reconegut, en les experiències de dones com a agents de violència, en el significat del progrés per als grups subordinats o en el qüestionament de l'ús del terme 'democràcia' quan se n'exclouen nombrosos individus, entre molts altres aspectes.

Una pedagogia feminista de la història ha de donar a conèixer també a dones singulars, col·lectius de dones i persones amb identitats no normatives, analitzant els seus projectes i activitats, així com les diferents estratègies desenvolupades per individus i grups socials. Tant en les assignatures específiques d'Història de Gènere com en les generalistes, cal anomenar, recórrer genealogies, reconèixer tradicions, admetre límits. Però també s'han de qüestionar els sabers heretats, fer palesos esquematismes, binarismes i estereotips que classifiquen els éssers humans de manera poc rigorosa, i obrir interrogants que permeten forjar un esperit crític, acceptar la diferència i reflexionar no solament sobre el passat sinó també sobre el present. D'aquesta manera es podrà conscienciar l'alumnat de les mancances d'una història que no qüestiona i per tant perpetua les relacions de desigualtat i de poder jerarquitzat, crítiques que de manera creixent afloren en les aules i que el mateix alumnat planteja actualment.

04. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN HISTÒRIA

Objectius de l'assignatura/mòdul

Com en altres universitats espanyoles, en el pla d'estudis del Grau d'Història de la Universitat d'Alacant es contemplen les següents competències:

Competència General 9: Compromís social amb la pluralitat i diversitat de realitats de la societat actual, des del respecte als drets fonamentals i a la igualtat entre homes i dones; la igualtat d'oportunitats; la no discriminació i accessibilitat universal de les persones amb discapacitat i els valors d'una cultura de pau i democràcia.

Competència Específica 4: Emprar amb propietat els conceptes, categories, teories i temes més rellevants de les diferents branques de la recerca històrica (econòmica, social, política, cultural, de gènere, entre altres), així com apreciar la importància que tenen per a la recerca els diversos contextos econòmics, polítics, culturals i socials.

L'existència d'aquestes dues competències fa possible a diverses assignatures generalistes la introducció d'objectius amplis, que, si bé no al·ludeixen directament a les relacions ni les identitats de gènere, permeten incorporar la perspectiva de gènere i el feminisme, si el professorat així ho decideix, com per exemple:

- Identificar les diverses formes d'estructuració del poder en les societats del passat.
- Forjar un esperit crític per tal de propiciar la discussió de problemes socials, culturals i polítics.
- Distingir les transformacions polítiques, els moviments socials i la incidència que tenen en els canvis culturals.
- Situar els principals actors polítics relacionant-los amb el seu entorn cultural, social i econòmic.

D'altra banda, el Grau d'Història de la UA compta també amb una assignatura optativa de 4t curs, denominada Història i Gènere, els objectius del qual són:

- Comprendre les aportacions teòriques dels estudis de dones i de gènere en la seua aplicació a l'estudi de la realitat històrica.
- Entendre com el gènere actua en la construcció d'imatges, discursos, sistemes normatius, models institucionals i formes de subjectivitat.
- Adquirir els mètodes, tècniques i instruments d'anàlisi per a poder examinar críticament les fonts històriques aplicant la perspectiva de gènere.
- Identificar l'evolució de les relacions de gènere en àmbits econòmics, socials, polítics i culturals.
- Fomentar entre l'alumnat perspectives crítiques encaminades a promoure situacions socials d'igualtat entre homes i dones.

Continguts dels assignatures/mòduls

En el primer exemple seleccionat, l'assignatura **Història i Gènere**, que com s'ha indicat és una optativa de 4t del Grau d'Història de la Universitat d'Alacant, els continguts s'han estructurat entorn de diversos mòduls. El primer comprèn diversos temes teòrics i metodològics, que introdueixen l'alumnat en qüestions com els conceptes bàsics de la història de gènere (androcentrisme, patriarcat, gènere, agència, interseccionalitat...), la distinció entre història de gènere i història de les dones, l'evolució historiogràfica de la història de gènere, els principals debats metodològics de la matèria i orientacions bàsiques per a l'anàlisi de les fonts per a la història de gènere i de les dones. Aquests continguts pretenen aproximar l'alumnat al coneixement dels avanços en la disciplina historiogràfica i convidar-lo a reflexionar sobre les mancances que poden observar en l'experiència com a discent, per a oferir-li alternatives per al seu futur en la recerca i en la docència en ensenyament secundari, que són els principals futurs treballs professionals de les persones graduades en Història.

Un segon mòdul de l'assignatura se centra en l'experiència de les dones i els homes en l'edat mitjana, des d'un plantejament temàtic que subratlla les jerarquies existents entre dones i homes i la fortaleza dels discursos religiós, legal o mèdic, però també les estratègies desenvolupades pels col·lectius subalterns, amb unitats centrades en: xarxes familiars, treball i transmissió del saber tècnic en el món rural i urbà; espais públics i espais privats: organismes de poder i centres de producció i reproducció social; discursos ideològics i realitats socials: dones i homes en l'ordenació política; i, finalment, pensament, religiositat, cultura i gènere. En tercer lloc, un mòdul aborda les relacions de gènere en l'edat contemporània

amb una perspectiva cronològica, ja que tracta els principals canvis en les identitats de gènere entre els segles XIX i XXI, amb especial insistència en els discursos de gènere en les cultures polítiques contemporànies, la desigual presència de dones i homes en les mobilitzacions socials, l'evolució del pensament feminista i les tres onades del moviment de dones, des dels orígens del feminisme i el sufragisme als debats feministes actuals. Amb aquests dos mòduls, es proposa donar a conèixer a l'alumnat dues opcions diferents i igualment vàlides per a abordar la història de gènere en les aules de secundària, i plantejar els principals debats historiogràfics en la matèria, que poden orientar futures recerques.

Un altre exemple és l'assignatura **Història Universal del Segle XX**, en què els continguts de gènere apareixen de manera transversal. En concret, pot abordar l'impacte de les guerres totals (la Primera i la Segona Guerra Mundial) en la configuració de la masculinitat i la feminitat, i la diversa experiència de dones i homes en aquestes, per a convidar a reflexionar sobre la necessitat de repensar el concepte de guerra, que concerneix no solament als exèrcits, amb una presència creixent de dones, sinó també a la població civil, que és víctima de la destrucció militar però també forma part de l'esforç bèl·lic de les nacions en lluita. També s'al·ludeix a la propaganda de guerra que utilitza al·legories i discursos amb connotació de gènere. Quan s'hi expliquen els processos revolucionaris, com el de 1917 a Rússia o el que triomfa el 1949 a Xina, s'hi tracta la presència de col·lectius de dones en les mobilitzacions i les polítiques de gènere desenvolupades pels partits comunistes quan aconseguixen el poder, amb les contradiccions entre tradició i modernitat, que ajuden a qüestionar el concepte de revolució. D'altra banda, quan s'analitza l'època d'entreguerres, s'insisteix en els importants canvis sorgits en les identitats de gènere, amb la «nova dona moderna» i la visibilitat de l'homosexualitat, i els avanços en el sistema democràtic a causa de les demandes sufragistes. També cal estudiar la reacció que en termes de gènere va suposar el feixisme, amb polítiques feminitzadores i antifeministes, l'objectiu de les quals era reimplantar el model de família patriarcal i una legislació excloent. Amb això es proposa reflexionar sobre l'abast i els límits de conceptes com a democràcia i feixisme.

En la Guerra Freda, s'aborden l'evolució de les polítiques de gènere en el món occidental i el creixent accés de les dones a àmbits educatius i laborals, i la seua comparació amb el que succeïa en el bloc comunista. Aquest contrast fa aflorar contradiccions i permet qüestionar conceptes com la democràcia occidental i la democràcia popular. En el context d'auge dels nous moviments socials, s'al·ludeix al feminisme de segona onada i a les principals pensadores feministes del

moment, així com a la irrupció del moviment LGTB. D'altra banda, en abordar l'evolució d'espais geogràfics com Àfrica o el món musulmà després de la descolonització s'insisteix en la necessitat de posar en dubte plantejaments esbiaixats sobre la consideració de les dones en societats no occidentals i els canvis legislatius que els afecten, per exemple en estudiar el pas dels projectes polítics laics a l'islamisme. En l'anàlisi del nou ordre internacional producte del final de la Guerra Freda s'estudien les conseqüències de gènere de les noves guerres i genocidis, i s'introdueixen algunes referències al feminisme actual.

El tercer exemple triat és l'assignatura **Història d'Espanya del Segle xx**, en què de nou es proposa incorporar de manera transversal la història de gènere. En un primer bloc introductori, que aborda els principals debats i problemes del segle XX espanyol, s'incorpora la perspectiva de gènere en la definició de conceptes com *democràcia* i *dictadura*, i s'hi tracta l'ús d'imatges i al·legories amb contingut de gènere en els diferents nacionalismes i en el militarisme espanyol, a més de plantejar els debats sobre els discursos de gènere en el catolicisme i el laïcisme o la presència de dones i homes en les mobilitzacions religioses i laiques. En els blocs dedicats a l'evolució socioeconòmica del país, s'atén a la participació de les dones en els diferents sectors econòmics i s'anima a reflexionar sobre les dificultats de quantificar l'ocupació femenina, que amb freqüència està inserida en espais informals, i la distinció entre treball productiu i reproductiu. A més, s'hi pot al·ludir a les diferents estratègies migratòries de dones i homes, i a la presència dels dos col·lectius en la conflictivitat social i en el moviment obrer, qüestionant conceptes com el de *treballador*, que amb freqüència s'ha formulat en termes exclusivament masculins i posar en relleu les contradiccions entre discurs (igualitari) i pràctiques (moltes vegades excloents) en el sindicalisme del segle XX, i la interseccionalitat entre gènere i classe. L'abordatge de les cultures polítiques i els partits també permet analitzar qüestions com l'ús d'imatges de gènere en els plantejaments ideològics, l'encaix de col·lectius de dones o de figures femenines singulars i la demanda de drets específics.

L'estudi de les dictadures de Primo de Rivera o la franquista atén a les polítiques de gènere d'aquests règims, amb una legislació que va restringir drets socials i polítics però també amb l'obertura d'espais de poder a dones d'ideologia afí. Aquesta contradicció permet reflexionar sobre les complexes relacions entre individu i règims no democràtics, des del suport a l'oposició, passant per una àmplia gamma d'actituds socials. Les guerres colonials i la Guerra Civil són espais privilegiats per a plantejar com el gènere permea els discursos bèl·lics i nacionals, i el tractament que en tots dos casos es va donar a la presència o absència

de dones i homes en el front i la rereguarda, fet que fa possible superar una interpretació restringida de la guerra, per a ampliar-la en termes de guerra total; també permeten, especialment en el primer cas, introduir la interseccionalitat entre gènere i raça. Finalment, l'anàlisi de les democràcies de la Segona República i el règim actual suposa reflexionar sobre conceptes com a ciutadania i democràcia, en tractar l'avanç en els drets de les dones i l'eclosió de la participació política d'homes i dones i l'auge del moviment feminista tant en els anys trenta com en la dècada dels setanta.

Avaluació dels assignatures

En l'avaluació, cal atendre no solament els coneixements, sinó també les destreses i els valors. En aquest sentit, s'han de valorar elements com els següents:

- el maneig dels principals conceptes dels estudis de gènere o la interpretació des d'un enfocament de gènere dels conceptes bàsics de l'assignatura, tenint en compte de manera especial la seua contextualització històrica;
- la incorporació de la pluralitat d'experiències de dones i homes en el passat, atenent a la diversitat de subjectivitats i identitats de gènere, amb la finalitat de superar visions esquemàtiques, essencialistes o determinismes històrics;
- les referències a la bibliografia especialitzada en història de gènere i de les dones;
- una lectura de les fonts atenta als discursos normatius i no normatius de gènere;
- l'interès per introduir subjectes històrics subordinats en el relat històric, per a qüestionar interpretacions androcèntriques i incloure-hi la interseccionalitat.

En les assignatures genèriques, aquests principis poden ser impulsats mitjançant proves que han d'introduir un mínim de qüestions relatives a la història de les dones i de gènere, bé en exàmens tipus test o bé de desenvolupament. En els tests, cal formular preguntes sobre personatges o fets històrics destacats (incloent-hi dones), la definició correcta de conceptes o la incorporació de l'experiència de les dones i col·lectius subalterns en processos històrics. El model d'exàmens de desenvolupament permet les comparacions, els plantejaments diacrònics en els quals s'ha d'apreciar l'evolució de determinats processos, l'aplicació de con-

ceptes, l'anàlisi de les fonts amb un enfocament de gènere, la crítica a la perviència d'estereotips, etc.

D'altra banda, com s'ha assenyalat amb anterioritat, tant en aquestes proves com en la pràctica diària en l'aula i en l'avaluació contínua, a més han de valorar-se aspectes com:

- l'ús d'un llenguatge inclusiu, que evita el masculí genèric;
- el respecte a les opinions diferents a les pròpies i la predisposició a dialogar;
- la capacitat d'empatia amb els éssers humans del passat i amb la resta de l'alumnat;
- l'acceptació de principis igualitaris i de la diversitat.

Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents i mètodes docents

En les aules universitàries, en els graus d'Història, la presència de dones i homes entre l'alumnat és bastant equilibrada, amb un cert predomini d'aquests últims. Les dinàmiques que s'hi estableixen amb freqüència reproduïxen relacions patriarcal, en el sentit que és usual que els qui intervenen en les classes teòriques i els seminaris són sobretot els homes, que a més hi expressen les opinions amb rotunditat. És important, en conseqüència, que el professorat canvie aquesta situació, convidant a participar a dones i concedint importància a les idees de les alumnes, per a esvanir possibles sentiments d'inseguretat. També convé cuidar l'ús del llenguatge verbal i no verbal, tant del professorat com de l'alumnat, amb la finalitat d'evitar exclusions.

Un altre element destacat són els materials utilitzats en l'aula, igual que les imatges projectades en les classes teòriques o pràctiques: en tots dos casos convé seleccionar-los i analitzar-los tenint en compte un enfocament de gènere. Així, els textos històrics han de ser interpretats en funció dels discursos de gènere de l'època en què van ser escrits; a més pot intentar-se incorporar textos d'autoria femenina o que al·ludeixen a l'experiència històrica de les dones. En el cas de les imatges, s'ha de procurar no traslladar a l'alumnat estereotips de gènere (p. ex. en la prehistòria, els homes caçaven i les dones tenien cura dels fills i malalts), introduir imatges de dones i de col·lectius subordinats, o analitzar per què no apareixen en nombroses imatges històriques.

Quan s'estableixen dinàmiques de grup en les classes pràctiques i els seminaris, pot afavorir-se la creació de grups mixts, en els quals les funcions de lideratge i portaveu han de ser rotatòries o compartides entre dones i homes.

En les exposicions en classe de treballs elaborats per grups, les imatges i idees recollides en les presentacions de power point o similars han de reflectir la diversitat d'experiències de dones i homes en el passat. A més, cal animar a totes les persones que l'integren a prendre la paraula.

El mateix convé fer en les tutories grupals, per a evitar que l'atenció del professorat se centre solament en unes quantes persones. En les tutories individuals, presencials o virtuals, es pot reforçar l'autoestima i confiança de l'alumnat, atenent les necessitats especials plantejades des del respecte i l'empatia.

Mètodes docents

Les **classes teòriques** permeten introduir conceptes teòrics propis dels estudis de gènere i qüestions que afecten dones i persones amb identitats no normatives, o que conviden a reflexionar sobre el biaix heteropatriarcal dels discursos històrics i les absències de nombrosos col·lectius en la narració històrica convencional.

En els **seminaris** hi ha l'opció d'escollir textos de lectura acadèmica que poden replantejar visions limitades del passat, per exemple per a contrastar l'experiència de dones i homes en les representacions pictòriques prehistòriques, en els sistemes polítics de l'antiguitat, en la vida quotidiana medieval, en els espais de poder de l'edat moderna o en els àmbits de treball i mobilització social contemporanis. El debat i la reflexió en l'aula a partir d'aquestes lectures són susceptibles d'obrir noves mirades, igual que succeeix quan ens preguntem per les absències o els discursos estereotipats en un altre tipus de lectures.

Els **estudis de casos i les pràctiques** d'interpretació i anàlisi de fonts històriques conviden a estudiar de manera crítica l'ús del llenguatge en cada època històrica i la sobrerrepresentació d'homes poderosos i capdavaners en detriment d'altres col·lectius i altres experiències històriques. Els textos d'autoria femenina poden ajudar a qüestionar visions tradicionals, com els escrits de dones intel·lectuals de diferents etapes històriques o les veus de dones populars que poden rastrejar-se en documents d'indole diversa; també han d'assenyalar-se les contradiccions i límits d'aquests textos, en creuar la categoria de gènere amb d'altres presents en el context històric que s'estudia. La cultura material ofereix així mateix nombroses possibilitats, amb l'anàlisi dels usos dels objectes o de les imatges que conté.

Hi ha a més un extens corpus de material audiovisual de contingut històric (cinema, documentals, blogs, etc.), juntament amb la literatura, que pot ser analitzat aplicant la metodologia bàsica de la història de gènere i de les dones.

Finalment, els **treballs de camp** ofereixen oportunitats de reflexió molt interessants sobre la història de gènere. Per exemple, s'hi pot analitzar el discurs subjacent en els museus de contingut històric, que solen representar a dones i homes de manera arquetípica, encara que també ofereixen peces que ajuden a desenvolupar nous plantejaments igualitaris. La visita a llocs arqueològics o edificis emblemàtics per a una època o procés determinat convida a posar en dubte el relat històric tradicional, per a traçar itineraris alternatius que arreglen l'experiència dels subjectes històrics menys representats.

05. RECURSOS DOCENTS

Poden trobar-se interessants recursos docents tant orals, com a escrits i visuals, i suggeridores reflexions entorn de la seua utilització, en les següents publicacions i enllaços:

AGUADO, Ana M., et al. (1994). *Textos para la historia de las mujeres en España*. Madrid: Cátedra.

BALLARÍN, Pilar, M.; BIRRIEL, Margarita; MARTÍNEZ CÁNDIDA I ORTIZ, Teresa, *Las mujeres y la historia de Europa* (<http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wes/wes21.html>).

BBC. *Women who changed History*: <http://www.bbc.co.uk/history/sections/famous-figures> (un exemple de l'abundant material audiovisual que la BBC ofereix sobre història de les dones i de gènere).

CABALLÉ, Anna (dir.) (2003). *La vida escrita por las mujeres. Obras y autoras de la literatura hispánica e hispanoamericana*, 4 vols. Barcelona: Círculo de Lectores.

Cadernos SACAUSEF núm. VIII: *Género e Recursos Educativos Digitais*, coordinado por Teresa Pinto. Ministério da Educação e Ciência, Direção-Geral de Inovação e de Desenvolvimento Curricular, Lisboa, 2011.

DE LA ROSA, Cristina; DUEÑAS, Mª Jesús; DEL VAL VALDIVIESO, Mª Isabel; SANTO TOMÁS, Magdalena (coords.) (2007). *Nuevos enfoques para la enseñanza de la Historia: Mujer y género ante el espacio europeo de educación superior*. Madrid: Col. Laya.

DE LA ROSA, Cristina; DUEÑAS, Mª Jesús; DEL VAL VALDIVIESO, Mª Isabel; SANTO TOMÁS, Magdalena (coords.) (2010). *Innovación educativa e Historia de las relaciones de género*. Universidad de Valladolid.

Educando en Igualdad. Un recorrido por la Historia de las mujeres, 2013: <http://www.educandoenigualdad.com/portfolio/un-recorrido-por-la-historia-de-las-mujeres/>

La fábrica de la memoria. Recuperación de la historia de las mujeres: <http://fabricadelamemoria.com/>

FERNÁNDEZ VALENCIA, Antonia. «Las mujeres como sujeto histórico: género y enseñanza de la historia», en *Didáctica de las ciencias experimentales y sociales*, 18 (2004), 5-24.

FERNÁNDEZ VALENCIA, Antonia. «El género como categoría de análisis en la enseñanza de las Ciencias Sociales», en VERA-MUÑOZ, María Isabel; PÉREZ, David (coords), *Formación de la ciudadanía: las TICs y los nuevos problemas* (2004) (<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1454197>)

FERNÁNDEZ VALENCIA, Antonia(2008). «La pintura en la enseñanza de la Historia: una perspectiva de género» en HENRIQUES, Fernanda (ed): *Genero, Diversidade, Cidadania*. Lisboa; Edições Colibri/CIDEHUS-UE, 78-87.

GALLEGO, Henar i MORENO, Mónica (eds.) (2017). *Cómo enseñamos la Historia (de las mujeres)*. Barcelona: Icaria.

JAGOE, Catherine; BLANCO, Alda i ENRÍQUEZ DE SALAMANCA, Cristina (1998). *La mujer en los discursos de género. Textos y contextos en el siglo XIX*. Barcelona: Icaria.

JOHNSON, Roberta (2012). *Antología del pensamiento feminista español*. Madrid: Cátedra.

La diferència de ser dona: recerca i ensenyament de la història (CD-Rom). Publicacions de Duoda, 2005.

La huella de las mujeres en la Historia, ONU-Mujeres: <http://interactive.unwomen.org/multimedia/timeline/womensfootprintinhistory/es/index.html>

La memoria femenina: mujeres en la Historia, Historia de las mujeres: <http://segib.org/la-memoria-femenina-mujeres-en-la-historia-historia-de-mujeres-2/>

MARTÍNEZ, C.; PASTOR, O.; DE LA PASCUA, Mª J. i TAVERA, S. (dirs.) (2000). *Mujeres en la historia de España. Enciclopedia biográfica*. Barcelona: Planeta.

MONTOYA RAMOS, M. Milagros (2006). «La historia verdadera». *Duoda: Revista d'estudis feministes*, 31, 181-186.

Mujeres en Red. Haciendo Historia: <https://www.nodo50.org/mujeresred/historia.htm>

Mujeres en la Historia, RTVE, sèrie de 34 documentals centrats en biografies de dones destacades en la història d'Espanya: <http://www.rtve.es/alacarta/videos/mujeres-en-la-historia/>

Mujeres en la Historia: breus biografies a <http://www.mujeresenlahistoria.com/>

Museos de Mujeres: <http://www.mecd.gob.es/cultura/areas/museos/mc/ceres/catalogos/catalogos-tematicos/patrimoniodefemenino/presentacion/enlaces-a-museos-de-mujeres.html>

RIVERA GARRETAS, M. Milagros (1990). *Textos y espacios de mujeres. Europa, s. IV-XV*. Barcelona.

TAVERA, Susanna, et al. (dirs.) (2000). *Mujeres en la historia de España: enciclopedia biográfica*. Barcelona: Planeta.

The History Learning Site. The Role of British Women: <http://www.historylearning-site.co.uk/the-role-of-british-women-in-the-twentieth-century/>

The National Women's History Project: <http://www.nwhp.org/>

Una historia de mujeres, Generalitat de Catalunya: <http://patrimoni.gencat.cat/es/historias/una-historia-de-mujeres>

Women on the Rise: <http://www.unless-women.eu/>

Women's History Videos & Activities: <https://www.teachervision.com/womens-history-videos-activities>

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

En el disseny i elaboració d'un TFG, un TFM o una recerca d'història que ha d'incloure el gènere de manera transversal, cal tenir en compte els següents aspectes, que han de plantejar-se a l'alumnat.

En primer lloc, en la selecció d'objecte d'estudi, s'ha d'animar a reflexionar sobre la presència de dones i homes en el procés o fet estudiat, i, si existeix desequilibri, meditar sobre les causes d'aquesta situació; analitzar els discursos des d'un enfocament de gènere; esbrinar les relacions que s'estableixen entre dones i homes, en termes d'igualtat o de jerarquia; deduir les conseqüències que per a dones i homes suposa l'objecte d'estudi escollit; o esbrinar si el gènere es converteix en un element significant en l'anàlisi d'altres relacions de poder, entre altres propostes.

En segon terme, per tal de formular hipòtesi de partida i plantejar objectius cal suggerir-hi la inclusió de les qüestions abans esmentades en la mesura del possible.

D'altra banda, és important insistir l'alumnat en el fet que la consulta de la bibliografia especialitzada sobre l'objecte d'estudi ha d'incorporar aquella que aborde aspectes de gènere, tret que permetrà conèixer el marc legislatiu i simbòlic de l'època estudiada i els discursos normatius, així com els avanços acadèmics o els buits en el coneixement sobre la presència i protagonisme de dones i homes en el context escollit.

En quart lloc, la selecció i anàlisi de fonts primàries també pot obeir a un enfocament de gènere. En primer terme, la fase de selecció de fonts, tant de tipus material, com a escrites o orals, permet reflexionar sobre l'experiència de dones i homes, i sobre els discursos de gènere explícits o implícits en les fonts. En aquest sentit, s'ha de procurar trobar fonts emanades o que donen informació sobre col·lectius subalterns, de manera que s'estudien documents, objectes o testimoniatges de dones i persones amb identitats no normatives. També s'han de dissenyar mostres (p. ex. en les entrevistes orals) que han de reflectir un equilibri de gènere.

En la fase d'anàlisi de les fonts, cobra una gran importància no solament estudiar la documentació en què apareixen dones i homes, sinó també tornar sobre aquelles fonts que en una primera lectura solament semblen proporcionar informació sobre els homes, per a preguntar-se sobre les causes d'aquesta disparitat, sobre els valors que palesa aquesta selecció i sobre el llenguatge utilitzat. En termes generals, l'estudi de les fonts ha de desagregar per sexes les dades quantitati-

ves, per a poder detectar la participació d'homes i dones en els processos estudiats, i oferir interpretacions sobre aquesta realitat. Ha de parar-se esment a la participació i protagonisme de dones i homes en els treballs sobre economia, dinàmiques socials, propostes polítiques o manifestacions culturals, insistint en la necessitat de situar-los en cada context històric, per a evitar el risc de desenvolupar interpretacions ahistòriques. També ha d'insistir-se en la complexitat de les reaccions humanes, fugint del binomi víctima-heroïna i de tot tipus d'essencialismes, i admetre la possible existència de contradiccions, límits i matisos en les opinions i actuacions dels individus. En la mesura del possible, pot introduir-se la interseccionalitat per a reflexionar sobre les diferents formes de jerarquització social de l'època estudiada, incloent-hi el gènere.

A més, l'anàlisi del discurs pot atendre els següents aspectes: la descripció que ofereixen les fonts de com són o haurien de ser dones i homes; l'atenció a veus poc representades, tant si són masculines com femenines; el recurs al gènere com a element que reforça altres mecanismes de poder; l'ús del masculí genèric i la dificultat de distingir les dones i els homes reals que estan darrere d'aquest llenguatge, entre d'altres.

Un cinquè aspecte que cal tenir en compte és insistir a l'alumnat sobre el fet que la redacció del treball final ha de parar esment a aspectes com l'ús d'un llenguatge inclusiu, la desagregació de dades quantitatives per sexe -tant en quadres com en gràfics-, el recurs a imatges que han de reflectir la diversitat de les societats humanes i les experiències històriques, ressaltar la presència de veus i opinions de col·lectius subalterns o minoritaris, i a més a més atendre a la pluralitat i heterogeneïtat d'experiències històriques, plantejar les complexes relacions entre individu i norma, assenyalar la capacitat d'agència de les dones i homes estudiats i les diferents estratègies dels dos. Les referències bibliogràfiques han d'evidenciar l'autoria d'historiadors, de manera que, encara que s'utilitze el sistema APA de citació, es desenvolupen les inicials dels noms d'autors i autores les obres de les quals s'han consultat.

Finalment, per donar a conèixer el treball de recerca realitzat, se'n poden presentar comunicacions i pòsters en congressos generals (per exemple, de les associacions especialitzades en diferents èpoques històriques) o en aquells esdeveniments centrats en la història de gènere i de les dones com l'AEIHM (Associació espanyola de Recerca d'Història de les Dones) o la IFRWH (International Federation for Research in Women's History). També existeixen publicacions específiques, tant revistes (*Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*; *Gender & History*; *Cuestiones de Género*; *Clepsydra: revista de estudios del género y teoría feminista*;

Asparkía; Feminismo/s; European Journal of Women's Studies, etc.), com col·leccions de gènere en editorials de prestigi, com Cátedra, Icaria o Fundamentos. No obstant açò, les revistes acadèmiques d'Història també publiquen treballs amb perspectiva de gènere.

Una altra manera de difondre els treballs desenvolupades per l'alumnat són els premis de recerca amb perspectiva de gènere. El més important és el que convoca l'AEIHM per a tesis doctorals, encara que per a TFM cal esmentar també el Premi Presen Sáez del Centre de Coordinació dels Estudis de Gènere dels Universitats Públiques Valencianes o els que convoquen les mateixes universitats.

07. RECURSOS PEDAGÒGICS

Webgrafia

Recull de webs disponibles sobre materials docents i/o recerques/grups/projectes de recerca que inclouen gènere/perspectiva de gènere.

— AEIHM-Asociación Española de Investigación en Historia de las Mujeres: <http://aeihm.org/>

Aquesta web dedica un apartat especial a materials i reflexiones docents en història de gènere i de les dones: <http://aeihm.org/historia/bibliografia-y-materiales>

— IFRWH-International Federation for Research in Women's History: <http://www.ifrwh.com/>

— Arenal. *Revista de Historia de las Mujeres*: <http://www.ugr.es/~arenal/>

— Xarxa “Universitat, docència, gènere i igualtat” de la Universitat d'Alacante: <https://web.ua.es/va/unidad-igualdad/proyectos/xarxa-universitat-docencia-genere-i-igualtat.html>

Bibliografia de referència

ANDERSON, Bonnie i ZINSSER, Judith (2000). *Historia de las mujeres: una historia propia*. Barcelona: Crítica (3a ed.), 2 vols.

BOCK, Gisela (2001). *La mujer en la historia de Europa: de la Edad Media a nuestros días*. Barcelona: Crítica.

DUBY, Georges i PERROT, Michelle (dirs.) (2001). *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus (2a ed.).

FAURÉ, Christine (dir.) (2010). *Enciclopedia histórica y política de las mujeres. Europa y América*. Madrid: Akal.

GARRIDO, Elisa (ed.) (1997). *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis.

MORANT, Isabel (2006). *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra, 5 vols.

PÉREZ-FUENTES HERNÁNDEZ, Pilar (ed.) (2012). *Entre dos orillas: las mujeres en la historia de España y América Latina*. Barcelona: Icaria.

SCOTT, Joan W. (2008). *Género e Historia*. FCE, México.

ROSE, Sonya O. (2012). *¿Qué es historia de género?* Madrid: Alianza.

THÉBAUD, Françoise (2014). *Escribir la historia de las mujeres y del género*. KRK, Oviedo.

Plans docents

Algunes webs recullen diferents assignatures d'Història de gènere i de les dones:

AEIHM: <http://aeihm.org/historia/historia-mujeres-genero-estudios-grado>

AEIHM: <http://aeihm.org/historia/historia-mujeres-genero-estudios-posgrado>

Unitat d'Igualtat de la Universitat d'Alacant: <https://web.ua.es/va/unidad-igualdad/docencia-igualdad/biblioteca/historia/index-historia.html>

Alguns exemples d'assignatures obligatòries:

— Història i Gènere (Universitat de Barcelona): <http://www.ub.edu/grad/plae/AccessInformePD?curs=2017&codiGiga=361406&idioma=CAT&recurs=publicacio>

— Dones i Homes en la Història (Universitat de València): <https://webges.uv.es/uvGuiaDocenteWeb/guia?APP=uvGuiaDocenteWeb&ACTION=MOSTRAR-GUIA.M&MODULO=34055&CURSOACAD=2018&IDIOMA=C>

— Género e Historia (Universidad de Murcia): <https://aulavirtual.um.es/umug-docente-tool/htmlprint/guia/RsUTUNif0LBRz54VymFUCECJIKfw2R8YsCPI-poCW1HDhcbVUWn7>

08. PER A APROFUNDIR

AUDEM-Asociación Universitaria de Estudios de las Mujeres:

<http://www.audem.es/>

Centres d'investigació en universitats:

<https://ieg.ua.es/es/enlacesdeinteres/enlaces-de-interes.html>

Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres:

<http://www.inmujer.gob.es/CentroDoc/ServiciosCentroDoc/docs/DirectorioRed-CentrosDocumentacion01.pdf>

RINGS-The International Research Association of Institutions of Advanced Gender Studies:

<http://ringsgender.org/>

EPWS-European Platform of Women Scientists:

<http://epws.org/>

ATGENDER-The European Association for Gender Research, Education and Documentation:

<https://atgender.eu/>

Xarxa Vives d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU
Universitat d'Alacant
Universitat d'Andorra
Universitat Autònoma de Barcelona
Universitat de Barcelona
Universitat CEU Cardenal Herrera
Universitat de Girona
Universitat de les Illes Balears
Universitat Internacional de Catalunya
Universitat Jaume I
Universitat de Lleida
Universitat Miguel Hernández d'Elx
Universitat Oberta de Catalunya
Universitat de Perpinyà Via Domitia
Universitat Politècnica de Catalunya
Universitat Politècnica de València
Universitat Pompeu Fabra
Universitat Ramon Llull
Universitat Rovira i Virgili
Universitat de Sàsser
Universitat de València
Universitat de Vic · Universitat
Central de Catalunya